

Мырзабеков Жамбыл Ерғараұлының «6D020100 – Философия» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «М.Х.Дулатидің философиялық дүниетанымындағы түркі өркениетінің тарихи-мәдени құндылықтары» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының

АҢДАТПАСЫ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыста түркі мәдениетінің көрнекті ойшылы Мұхаммед Хайдар Дулатидің шығармаларын негізге ала отырып, оның философиялық ой-толғамдарындағы түркі өркениетінің тарихи-мәдени құндылықтарына талдау жасалды, олардың қазіргі заманғы маңызы зерделенді.

Тақырыптың өзектілігі. Түркі мәдениеті, оның адамзат өркениетіне қосқан үлесі ғасырлар бойы өзінің шынайы бағасын ала алмай, еуроцентристік көзқарастар тұрғысынан өлшенді. Тарихты еуроцентристік тұрғыдан баяндау әлемдік тарихтың ақиқат бейнесі ретінде қабылданды және кей кездерде шынайы тарих әдейі бұрмаланды. Біз өз тарихымыздың бірегейлігін әлемге паш етіп, ұмытылып бара жатқан тарихи мұраларды жаңғыртуға еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жол аша бастадық. Ол тек түркі халықтарының ғана емес, басқа да әлем халықтарының бүркемеленген тарихын қайта зерделеу ісінің қолға алынуымен де байланысты. Сондықтан, зерттеп отырған тақырыбымыздың өзектілігін мына түрде негіздеуге болады:

Біріншіден, ХХ ғасырдағы адамзат тарихын репрезентациялау, қайтадан ой сүзгісінен өткізу, әсіресе, белгілі бір халықтың ғылыми қауымдастығының міндеттерінің біріне айналды. Адамзат дамуының қазіргі кезеңінде, жаһанданудың жаңа сатысы – мемлекеттердің десуверенденуі жағдайында өзін сақтап қалуға ұмтылған елдер үшін, соның ішінде, посткеңестік ел болып есептелетін Қазақстан үшін қоғамдық құрылымның барлық саласын модернизациялау өзекті болып отыр. Бұл процестің табысты жүзеге асырылуы әдетте мемлекет басшылығының оны саналы түрде ұғынып, жүйелі жүргізуіне байланысты. «Мәңгілік Ел», «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры» және тағы басқа ресми бағдарламалық құжаттар еліміздің саяси басшылығы осындай қажеттілікті жақсы түсініп отырғанының нақты дәлелі.

Модернизация, жаңғыру ісі қоғамдық сананың құрамдас бөлігі болып саналатын тарихи сананы дамытумен тікелей байланысты, себебі еліміздің әрбір азаматы өз елінің әлемдік мәдени кеңістігіндегі орнын, ұлтының тарихын, белгілі тұлғаларының өмірі мен қызметін, олардың адамзат тарихындағы ролін танып-білмесе, ешқандай жаңғыру табысты болмайды. Осы тұрғыдан алғанда, түркі халықтарының тарихын, оның ділі мен діні арқылы қалыптасқан тұтас руханиятын зерделеудің қолға алынуы Мұхаммед Хайдар Дулатидің мұрасын қайтадан ой елегінен өткізіп, оның шығармашылық мұрасын әлемге жаңа қырынан таныстыру қажеттігін

туындатты. Тәуелсіздік алғаннан кейін мұндай ізденістер толассыз жүре бастады және бұл іске философия ғылымы да айтарлықтай үлес қосып отыр. Бастапқыда «Қазақ философиясы бар ма?» деген сауалдар да қойылғаны бәрімізге белгілі. Бірақ қазақ философиясы туралы жазылған Қ. Бейсеновтің «Қазақ топырағындағы ғақлиятты ой кешу үрдістері» (1994 ж.), М. Орынбековтың «Предфилософия протоказахов» (1994 ж.), О. Сегізбаевтың «Казахская философия XV начала XX вв.» (1996 ж.) және тағы басқа ғалымдардың еңбектері бұл сұраққа нақты жауап берді және олар қазіргі ізденістерге жол салды.

Бұл жұмыстар белгілі кезеңдерді тұтас қамти зерттеуге арналса, отандық философия біртіндеп тарихтағы жеке данышпан тұлғалардың философиялық дүниетанымын зерделеуге бет бұрды. Осы тұста, философиялық көзқарастары бұрын жеткілікті ашылмай қалған тұлғалардың, мәселен, Мұхаммед Хайдар Дулатидің идеяларын саралау қазақ философиясының бүгінгі таңдағы маңызды мәселелерінің бірі деп айта аламыз.

Екіншіден, 1991 жылдан бастап нығая түскен тәуелсіздік рухы ұлттық бірегейлікті сақтауға және одан әрі нығайта түсуге деген беталысынан бүгінгі күнге дейін айныған жоқ. Оның ішінде, ұлттық руханиятты қайта жаңғырту, ұмыт болып бара жатқан ұлттық кодымызға қайта оралу және ежелгі дүниеден қазіргі дейін ұрпақтан ұрпаққа жеткізе отырып сақтаған құндылықтарымызды әлемге паш етіп, еліміздің әлемдік тарихи-саяси сахнадағы мәртебесін арттыру – Қазақстан ғылымының, әсіресе, қоғамдық ғылымдардың басты міндеті ретінде айқындалды. Оны жүзеге асыру мақсатында «Мәдени мұрадан» бастап, «Рухани жаңғыруға» дейінгі бағдарламалар қолға алынды және олар үзіліссіз жүргізіліп келеді. Біз зерттеп отырған тақырып та осындай стратегиялардың талаптарынан туындап отыр.

Үшіншіден, Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында түркі мәдениетінің негізгі жетістіктері баяндалған еді. Ол: «Бүгінде төл тарихымызға оң көзқарас керек. ...Ең бастысы, біз ғылыми деректерге сүйене отырып, жаһандық тарихтағы өз рөлімізді байыппен әрі дұрыс пайымдауға тиіспіз» дей келіп, «Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі» деп атап көрсетті және тарихымызда өшпес із қалдырған атақты тұлғалардың ұлы есімдерін кеңінен насихаттау ісі бойынша шараларды жүзеге асыру міндетін белгіледі. Адамзаттың ойшылдары Әбу Насыр әл-Фарабидің 1150-жылдығы мен Абайдың 175-жылдығының биыл әлем деңгейінде атап өтіліп жатқандығы да осы ұсынысты жүзеге асыруға бағытталған істердің жалғасы екені күмәнсіз.

Аталған мақаладағы негізгі идеялар өткен тарихымызды қайта саралауды және толығырақ зерделеуді қажет етіп тұр. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди», «Жаһаннаме» еңбектері түркі халықтарының шынайы тарихын бейнелейтін және түркі жұрты өкілінің туындысы екендігін ескерсек, бұл шығармаларда өткеніміздің бейнесі объективті жазылған деген сенім пайда болады. Шындығында, біздің тарих ғылым көбіне көне Қытай, араб, орыс халықтарының жылнамашыларының еңбектеріне сүйенеді. Ал

аталған туындылардың авторы түркі халқының өкілі болғандықтан, бұрмалаушылықтар кездеспейді деуімізге болады.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінде кейбір түркі халықтарының өзара қақтығыстары да бейнеленеді. Себебі, сол дәуірде, бүкіл әлемдік тарихи сахнада Орта Азиядағы Алтын Орда мемлекетінің ыдыруынан пайда болған ұлыстарының көршілес мемлекеттері орасан зор жауынгерлік қуатқа ие болды. Неліктен Ақсақ Темір мен Тоқтамыс бірнеше жылдар бойы жауласқан? Басқа факторларды былай қойғанда, сол дәуірде әлемде екеуіне тең келер, қарсы тұрар ешқандай күш болмады, олармен соғысуға батыста немесе шығыста ешбір мемлекеттің батылы бармады, сондықтан, Орта Азияда екі үлкен державаның айқасы бірнеше жылдарға созылды.

«Ұлы дала елі» идеологемасы, біздің пікірімізше, екі мағынада айтылады: біріншісі, бұл – кең сахараны мекен еткен, қасиетті тарихи мекенімізде өмір сүріп жатқан, тарихы терең түркі халықтарының қазіргі ұрпақтары – Қазақ елі және оны мекендейтін жергілікті ұлттардың елі. Екіншісі, жалпы Ұлы дала концептуалдық жағынан да, нақты келбеті жағынан да кең ұғым. Шындығында, Ұлы даланы біз көне ғұндар империясы билеген территория деп түсінуіміз керек. Мәселен, балбал тастар жатқан Қырым түбегі, Монғолиядағы түркілік ескерткіштер орналасқан жерлер, Ұлы Қытай қорғанына дейінгі аймақтар, солтүстігінде Сібір хандығы өмір сүрген аумақтар және тағы басқаларының бәрі – географиялық тұрғыдан алғанда, Ұлы дала жері.

Ал бүгінгі Қазақстан – сол Ұлы даланың орталығында орналасқандығы күмәнсіз және түркі халықтары ретінде өзінің жерін, көне атамекенін иеленіп қалған жергілікті халықтар ұйысқан мемлекет.

«Ұлы Дала елі» – игілікті және саяси стратегиялық дамуымызға жол ашатын, өткен тарихымыз бен қазіргі ахуалды мәтін астарында байланыстыратын, сонымен қатар, геофизикалық тұрғыдан алғанда, туған жерді, ұлы тұлғаларды қастерлеу сияқты құндылықтарды насихаттайтын үлгі екендігі даусыз.

Туған жер – түркі даласындағы ең басты материалдық құндылықтардың бірі, ал оны қорғау мен сақтау туралы идеология, сәйкесінше, отаншылдыққа баулитын рухани құндылықпен көмкеріледі. Отаншылдық рухты насихаттау көне түркілік дәстүрлерден басталады. Мысалы, тарихи аңыз деректері бойынша, парсылармен текетіреске түскен сақтардың көсемі Томирисінің оларға «әуелі біздің ата-бабаларымыз жатқан қорымдарға тиісіп көріңдер, сонда біз өзіміздің кім екенімізді көрсетеміз» деп жауап бергені белгілі.

Қай заманда болмасын ел мен жерді қорғау мұраттары көне дәуірден бастап, біздің түркілік-қазақтық генофондымызда үздіксіз сақталып келген. Оны жер мәселесі төңірегінде үнемі жүріп отыратын әлеуметтік пікірталастардан-ақ жақсы байқауға болады.

Мұхаммед Хайдар Дулати шығармашылығында отаншылдық пен елінсүйгіштік нақты ресми түрде насихатталмаса да, оның еңбектері мен идеяларындағы эмоционализмдерден анық байқалады.

2017 жылдың 12 сәуірінде Елбасы, Қазақтанның Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласын жариялаған болатын. Бұл – Ұлы Дала еліндегі Мәңгілік Ел мұраттарын жүзеге асырудың руханияттық астарларына байланысты ұсынылған бағдарлама. Өйткені, кез-келген мемлекет, тек экономикалық өрлеуді ғана мақсат етіп, қоғамдық өмірдің мәдени-рухани саласының өркендеуін назардан тыс қалдыратын болса, онда ол дамудың жоғары сатысына жете алмайды.

Бұл іргелі саяси ұстанымның бірінші бөлімінде ХХІ ғасырдағы ұлттық сананың бүгінгі ғана емес, болашақ көкжиектері туралы нақты пайымдаулар тиянақталып, «...жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Бірақ, ұлттық кодымызды сақтаймын деп бойындағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни, болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кегежесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық» екендігі туралы айтылған. Ұлттық код, біздің пікірімізше, биосоциогенетикалық құбылыстың трансформациялық көріністерінің нақты бейнесі. Оны салт-дәстүріміз бен әдет-ғұрпымыз, тіліміз бен дініміз, дүниетанымымыз бен қазіргі саяси-әлеуметтік бағдарымыз деп түсіндіруімізге болады.

XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында Жоңғария мемлекетінің түбегейлі жойылып кетуінің себе неде? Әртүрлі идеологияларды, оның ішінде, отарлау саясатын ұстанған патшалық Ресейдің де, кейіннен Кеңес үкіметінің де қазақтарға жасаған геноциді қазақ халқын осы жоңғарлар сияқты жер бетінен құпия түрде мүлде жойып жіберуге бағытталған сыңайлы.

Бірақ, қазақтың әйгілі ақыны Жұбан Молдағалиев айтқандай, «Мың өліп, мың тірілген қазақ халқы» қазіргі таңда да тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүріп, өзінің жасампаздығын әлемге танытып келеді. Себебі, отаршылдар біздің ұлттық кодымызды аша алмады. Ол код тура мағынасындағы жасырын сандардың жиынтығы емес, тарихи жадыдағы сан мыңдаған жылдар бойғы сақталған архетиптермен сабақтасқан ділдік субстрат. Біз қарастырып отырған Мұхаммед Хайдар Дулатидің тарихи-философиялық ой-толғамдары көне заманнан бүгінге дейін созылған ұлттық тарихи кодтың бір кесіндісі, ол да «өткеннен қабылдау – қазіргі ұрпақтарға паш ету – келешекке жолдау» қағидасын ұстанған деуімізге болады.

«Рухани жаңғыру» стратегиясының келесі бір іргелі ұстыны – прагматизм. Бұл қазіргі заманның, әлемдік өркениетке ұмтылудың нақты тәжірибелік ұстанымдарын, тиімділікті, пайдалылықты, нәтижені қолдайтын жалпы бағдар. Шындығында, осы прагматизм қазақ халқы үшін қажетсіз сияқты батыстық үлгі болып көрінгенімен, оның тиімді тұстары көп. Оның маңызын бұрынғы қазақтың да, қазіргі қазақтың да өміріндегі пайдасыз тірлікті сипаттайтын «Күлтөбенің басында күнде жиын» деген даналық

сөздер арқылы түйсінуге болады. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында атап көрсетілгендей, «Қанымызға сіңген көптеген дағдылар мен таптаурын болған қасаң қағидаларды өзгертпейінше, біздің толыққанды жаңғыруымыз мүмкін емес. Төл тарихымызға, бабаларымыздың өмір салтына бір сәт үңіліп көрсек, шынайы прагматизмнің талай жарқын үлгілерін табуға болады. Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек. Прагматизм – өзінің ұлттық және жеке байлығынды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағынды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз. ...айқын, түсінікті және болашаққа жіті көз тіккен бағдарлар керек. Адамның да, тұтас ұлттың да нақты мақсатқа жетуін көздейтін осындай бағдарлар ғана дамудың көгіне темірқазық бола алады».

Осы ұстаным тұрғысынан алып қарасақ, Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінде ешқандай да артық сөз бен немесе басқа бағытта логикадан ауытқып кету байқалмайды. Бұл нені білдіреді? Бұл – сол кездегі түркі халықтарының қайнаған өмір-тіршілігі мен өмір сүруге деген тайталасы мен бәсекелестігін көрсетеді, осы бәсекелестік оларды шыңдап, өмірге бейімделген ұрпақтарды дүниеге әкелуге және оларды әлеуметтендіруге жеткізді.

«Рухани жаңғырудың» келесі маңызды ұстыны – ұлттық бірегейлікті тарих арқылы сақтаудың рационалды, әрі ұлттық дүниетанымызға қатысты эмоционалды қырлары мен тарихи ақиқаттар өздерінің қазіргі заманғы еуроцентристік призмаға батыл жауап бере алатындығын дәлелдеп берді.

Бірақ, жоғарыда шолу жасап өткеніміздей, түркі-қазақ халқы үшін тарих құрғақ схоластикалар мен фактологиялардан құрылмайды, ондағы әрбір оқиға келер ұрпаққа отаншылдық рухын себеді. Мәселен, ХІХ ғасырда өмір сүрген ойшыл ақын, «Зар заман» поэзиясының өкілі Мұрат Мөңкеұлының: «Еділді келіп алғаны, Етекке қолды салғаны, Жайықты келіп алғаны, Жағаға қолды салғаны, Ойылды келіп алғаны, ойындағысы болғаны, Үргеніш пен Бұқарға, арбасын сүйреп барғаны, қоныстың бар ма қалғаны», - деген толғаулары жай ғана тарихи айғақтардың тізбегі емес, ұрпақтарымыздың бойында намыс сезімін туғызатын идеологемалар, сөздің эмоционалды-экспрессивтік сипаттары.

Ендеше, Мұхаммед Хайдар Дулатиді әйгілі тарихшы ретінде бағалаумен қатар, түркілік өркениеттің бірегей тұлғасы ретіндегі философиялық дүниетанымын зерделеу, оның «Тарихи-и-Рашиди» атты еңбегін қайтадан таразылау шынайы тарихымызды одан әрі жандандыра, дәйектей түсуде қазіргі заманғы көкейкесті мәселелердің бірінен саналады. Сонымен қатар, бұл тұста, қазіргі интегративтік әдіснама немесе пәнаралық байланыс сияқты жаңа білімдерді негізге алатын болсақ, онда оның философиялық қырларына үңілу де қазіргі отандық философияның маңызды мәселелерінің бірі деп нық айта аламыз.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Дулати мұрасы көптеген шетелдік зерттеушілердің назарын аударды. Оның «Тарих-и Рашиди» еңбегі ХVІ–

XVII ғасырларда кеңінен тарап, көп рет көшірілді. Ол көшірмелер бүгінгі таңда Англия, Франция, Германия, Ресей, Иран, Пәкістан, Үндістан және Өзбекстан мен Тәжікстан елдерінің кітапханаларында сақтаулы. Ал ағылшын шығыстанушысы Денисон Росс еңбекті екі рет тәржімалап, алғаш рет 1895 жылы басып шығарды, екінші рет 1989 жылы Лондонда жарық көрді.

1996 жылы парсы тілінен В.М.Такстонның аударуымен Америкада басылса, орыс тіліндегі аудармасы 1996 жылы Ташкентте, 1999 жылы Қазақстанда жарық көрді. Қазақ тіліне белгілі шығыстанушы Ислам Жеменей аударып, 2003 жылы басылып шықты.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің тағы бір туындысы – «Жаһаннаме» поэмасымен біз кейін ғана қауыштық. Авторы белгісіз, ежелгі түркі тілінде жазылған туынды көптеген ғалым-зерттеушілердің, атап айтатын болсақ, Ахмет Заки Валиди, Р.К. Парму, Н.Н. Туманович, Т.И. Сұлтанов сынды ғалымдардың қызығушылығын туғызып, олар аталған поэманың Дулатиге тиесілі екендігін дәйектеп, «Тарих-и Рашиди» шығармасымен үндестігін, онда ғұламаның өмірбаяндық мәліметтерінің келтірілгендігін нақтылай отырып, дәлелдеді. Үнді ғалымы, парсы, ағылшын, орыс тілдерін жақсы білетін профессор Мансура Хайдардың тынымсыз зерттеу жүргізіп, Мұхаммед Хайдар туралы кітап жазып, ағылшын тілінде Үндістанда жариялауы айтулы оқиға болды. Оның «Мирза Мұхаммед Хайдар Дуглат в персидских источниках» атты зерттеуі орыс тіліне аударылып, Алматыда 2010 жылы жарық көрді. Мансура Хайдар Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің студенттерімен және профессорларымен 2019 жылдың қазан айындағы кездесуінде Дулатидің түркілік тегі туралы ойын жеткізді.

«Тарих-и Рашидиді» атақты Ресей шығыстанушылары В.В. Вельяминов-Зернов, В.В. Бартольд, С.Г. Кляшторный, П.П. Иванов және тағы басқа ғалымдар өз еңбектерінде кеңінен пайдаланған.

1935 жылы С.Ж. Асфендияров пен П.А. Кунте «Тарих-и Рашиди» еңбегінен үзінді жарияласа, Алматыда 1965 жылы жарық көрген «Великие ученые Средней Азии и Казахстана» атты жинақта тарихшы Н.Н. Мингуловтың «Мұхаммед Хайдар Дұғлат» мақаласы шықты. 1988 жылы өзбек ғалымдары «Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX веков» атты кітапта, ал 1969 жылы қазақстандық тарихшылар «Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков» атты жинақта «Тарих-и Рашидиден» орыс тілінде үзінді жариялады.

Батыс Еуропа шығыстанушылары Х.Джэррит, Р.Шоу, Э.Эллиот, В. Эрскайн де Үндістан тарихын зерделеу барысында ұлы ғалымның еңбегіне сан рет жүгінген.

Түркі мәдениеті мен ғылымы тәуелсіз Түркияда және басқа да түркі мемлекеттерінде бұрыннан-ақ зерттеліп келеді. Олар да түркі халқының мұраларын барынша толығырақ саралауды үнемі нысанаға алып отырады. Ал Қазақстан, шындығында, тек тәуелсіздіктен кейін ғана бұл шараларды нақты қолға алған еді. Осы тұрғыдан алғанда, Мансура Хайдар, А.Қ. Рафиқи, Али Мухаммади, А.У. Уранбаева, А.П. Каюмов, А.Джалилов, И.Б. Молдабаев,

Г. Абдумажиллов, А. Нуралиев, Н. М. Маммадов, А. Бодиров, К. Б. Болатбекова, С. И. Иноятов, К. Раджабов, У. Рашидов, М. К. Қозыбаев, Ә. М. Кекілбаев, В. К. Бішімбаев, К. А. Пищулина, Әбсаттар Дербісәлі, Т. О. Омарбеков, С. Өтениязов, Қ. Б. Жарықбаев, Б. Б. Кәрібаев, Мекемтас Мырзахметұлы, М. Қ. Қойгелдиев, Ж. Дәдебаев, М. Қазыбек, А. Б. Абдуалиев, Ислам Жеменей және тағы басқа шетелдік және отандық ғалымдар Мұхаммед Хайдар Дулати еңбектеріне әрқайсысы әр қырынан азды-көпті талдаулар жасады.

Дегенмен, осылардың ішінде түркі және қазақ дүниетанымын, Мұхаммед Хайдар Дулатидің философиялық мұрасын талдап, ғылыми зерделеген Д. К. Кішібеков, Ә. Н. Нысанбаев, Ғарифолла Есім, Ж. Ж. Молдабеков, Аманжол Қасабек, Ж. А. Алтаев, С. Б. Бөлекбаев, Ғ. Қ. Құрманғалиева, С. Е. Нұрмұратов, Г. Ж. Нұрышева, Н. Л. Сейтахметова, А. Р. Масалимова, Б. М. Сатершинов, С. И. Оспанов, Б. М. Аташ, А. Д. Құрманалиева, Б. К. Қалыбекова, Ә. А. Құранбек, Қ. Жамалов және тағы басқа отандық ғалымдарымызды ерекше атап өткеніміз жөн.

«Тарих-и Рашиди» еңбегі мен ойшылдың мұрасына қатысты зерттеу жұмыстары кейіннен түрлі конференцияларда өз жалғасын тапты. Мәселен, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде 1999 жылы 3-4 маусымда «Мұхаммед Хайдар Дулати: ойшыл, тарихшы, жазушы, қолбасшы» деген тақырыпта халықаралық ғылыми-теориялық конференция өтті.

Мұхаммед Хайдар Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінде «Қазақстан және Орталық Азия: тарих, қазіргі уақыт және болашақтағы дамудың көкжиектері» атты Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған Мұхаммед Хайдар Дулати шығармаларының IV Халықаралық оқулары 2001 жылы 29-31 мамырда Тараз қаласында өтті. Екі конференцияда да Мұхаммед Хайдар Дулатидің түркілік өркениеттің ұлы тұлғасы екендігі көрсетілді.

2019 жылдың 15 наурызында Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым Министрлігі Ғылым комитетінің Философия, саясаттану және дінтану институтында өткен «Жаңа жаһандық шындық және тарихи сананы жаңғырту мәселелері» атты халықаралық дөңгелек үстелде де тарих философиясының өзекті мәселелері жан-жақты талқыланды.

Диссертациялық зерттеудің нысаны. Мұхаммед Хайдар Дулатидің философиялық шығармашылығы және түркілік тарихи-мәдени құндылықтар.

Зерттеу пәні. Мұхаммед Хайдар Дулатидің философиялық дүниетанымындағы түркі өркениетінің тарихи-мәдени құндылықтары мәселесі және оның қазіргі заманғы танымдық маңызы.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты – түркі даласының көрнекті ойшылы Мұхаммед Хайдар Дулати туындыларының философиялық мазмұнын ашып көрсету, ондағы түркі өркениетінің тарихи-мәдени құндылықтарын саралап, қазіргі заманғы Қазақстан үшін рухани сабақтастық деңгейін зерделеу.

Зерттеу мақсатынан туындайтын міндеттер:

1. Тарих философиясының негізгі бағдарларын сараптап, оның ішінде, ұлттық тарих философиясының өзіндік ерекшеліктерін көрсетіп, Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи-и Рашиди» атты еңбегінде олардың қалай көрініс тапқандығын таразылау;

2. Мұхаммед Хайдар Дулатидің жалпы тұлғалық болмысы, шығармашылығы мен өмірін сипаттап, түркі дәуіріндегі ойшылдардың ғақлиятты ойларының адамзат эволюциясы дамуына тигізген игі ықпалын ашып көрсету;

3. Дулати еңбектеріндегі этикалық көзқарастардың өзіндік ерекшеліктерін зерделеп, оның әлемдік этика тарихында алатын орны мен үндестік жақтарын философиялық тұрғыдан саралау;

4. Мұхаммед Хайдар Дулатидің экзистенциалдық толғауларын еуропалық экзистенциализм өкілдерінің идеяларымен салыстыра отырып зерттеу;

5. Оның философиялық ой-танымдарының қазіргі «Мәңгілік Ел» идеясы, «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясындағы маңыздылығы мен ұрпақтар сабақтастығындағы өнегелік маңызын теориялық тұрғыдан тұжырымдау.

6. Түркілік құндылықтар аясында Мұхаммед Хайдар Дулатидің мұраларындағы игілікті идеяларды қазіргі заманда одан әрі жаңғырта түсудің перспективасын айқындау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы.

1. Қазіргі таңда философияның өзекті салаларының біріне айналған тарих философиясының маңызды түйткілдері сарапталып, оның кей тұстардағы қайшылықты жақтарына шолу жасалды, одан ұлттық тарих философиясы туралы пайымдауларды туындата отырып, түркі халқының руханиятындағы дала данышпандарының тек өмірінде ғана емес, шығармашылығында да тарихи объективтіліктің сипатталуының жолдары көрсетілді. Жазбаша тарихтың басқа көне дәуірдегі елдердегі деректерден кем түспейтін үлгілері ұсынылды.

2. Мұхаммед Хайдар Дулатидің жеке өмір жолына шолу жасай келе, оның тұлғалық болмысының әр қыры және шығармашылығының, саясаткерлігінің қалыптасуының тарихи негіздемелері сараланып, дүниеге көзқарасының негізгі ерекшеліктері ғылыми баяндалды. Оның ұлттық тарих философиясы тұжырымдалған еңбектеріндегі тарихи ақиқат туралы ойларының философиялық астарлары талданып, ғылыми дәйектелді.

3. Дулатидің жалпы адамзаттық руханияттық аясындағы адамгершілік туралы толғауларының өзіндік төлтумалылығы оның «Тарихи-и Рашиди», «Жаһаннаме» атты еңбектерінің негізінде талданып, теологиялық этиканың да нышандары кездесетіні дәлелденді.

4. Мұхаммед Хайдар Дулатидің тарих философиясы туралы толғаныстарымен қатар оның идеяларындағы адам мәселесі, оның ішінде өмірдің мәні сарынындағы ой-тұжырымдары еуропалық экзистенциализм өкілдерінің пікірлерімен салыстыра отырып зерттелді, айырмашылықтары ұсынылды және оның этикалық толғауларының мазмұны талданды.

5. Ойшыл мұрасының қазіргі заманғы маңызы, «Мәңгілік Ел» стратегиясын жүзеге асыруда, әсіресе, руханият саласын, оның ішінде, тарихи-танымдық сананы жаңғырта түсудегі өзектілігі мен қажеттілігі айрықша көрсетілді. Сонымен қатар, оның «Ұлы Дала елі», «Рухани жаңғыру» бағдарламаларымен үндес тұстары сараланды.

6. Жалпы түркілік рухани құндылықтарды қайта жаңғыртудың негіздемелері мен перспективті бағдарлары талданып, Мұхаммед Хайдар Дулати еңбектеріндегі мәңгілікке бағдарланған рухани құндылықтардың ішкі мазмұны талданып, оның заманауи сұраныстарға сай келетін қырлары ұсынылды.

Диссертациялық жұмыстың әдіснамалық және теориялық негізі.

Диссертация тақырыбы бойынша ізденіс жүргізуге көне түркілік дәуірдегі діл мен дүниетанымды зерттеушілердің еңбектері, оның ішінде, Мұхаммед Хайдар Дулати туралы осыған дейінгі зерттеуші шетелдік және отандық ғалымдарымыздың идеялары теориялық негіз болды. Сондай-ақ, тарих, дінтану, мәдениеттану, тарих философиясы және тағы басқа ғылымдардың зерттеу бағдарлары мен ғылыми ақпараттық қорлары негізге алынды.

Зерттеу нәтижелерін алу барысында диалектикалық, ретроспективті-перспективтік және компаративистік, тарихи-логикалық, феноменологиялық, құрылымдық-функционалдық, өмірбаяндық әдістер қолданылды. Синергетика, психоанализ, типологиялық жүйелеу, герменевтика, психоанализ, демифологизация және тағы басқа әдістер де пайдаланылды. Сонымен қатар, мифологиядағы тарихнаманың шынайылығын зерделеу әдіснамасы қолданылды.

Зерттеу жұмысының деректік негізін шетелдік және қазақстандық зерттеушілердің ғылыми еңбектеріндегі мәліметтер мен ғылыми журналдардың материалдары, ғалымдарының түркі мәдениеті бойынша зерттеулеріндегі алынған тұжырымдар құрайды. Мұрағат материалдары да біз үшін нақты деректемелер берді.

Зерттеудің тәжірибелік маңызы. Зерттеу жұмысының теориялық мәселелерін Мұхаммед Хайдар Дулати мұражайларында, ойшылдың мерейтойларын мемлекеттік деңгейде өткізу барысында, тарихи тұлғалар туралы жинақ шығаруда және тағы басқа істерде қолдануға болады.

Сонымен қатар, диссертацияның негізгі тұжырымдары білім беру орындарында гуманитарлық пәндерді, атап айтсақ, философияның жалпы курсы, саясаттану, әлеуметтану, дінтану, тарих және тағы басқа мамандықтар бойынша арнайы курстарды оқытуда, жоғары оқу орындарындағы «Философия» мамандығы бойынша дәрістер жүргізуде, әсіресе, қазақ философиясының тарихын оқытуда пайдалы. Диссертациялық ізденіс барысында жинақталған материалдар қоры негізінде Мұхаммед Хайдар Дулати шығармашылығы бойынша арнаулы курстар оқып, семинарлар жүргізуге болады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар.

1. Жаһандану заманында өмір сүріп отырған әрбір мемлекет үшін тарихи сананы жаңғырту өзекті болып саналады. Осы істің маңызды бағыты – тұлғалардың өмірі мен шығармашылығын зерттеу, олардың философиясын зерделеу тарих философиясынан бастау алуы тиіс. Тарих философиясы сан қилы салаларға бөлінгенімен, өзіндік ұстанымынан – объективтіліктен ауытқымауға барынша тырысады, сондықтан біз оның негізгі ұстанымдарын – тарихи ақиқаттың дәйектілігі, тарихты баяндауда мейлінше еркін болу, субъективтіліктен арылып, объективтілікке ұмтылу және тағы басқаларын талдап, оларды ұлтымыздың тарихын зерттеуде қолдануымыз қажет. Сонымен қатар, түркі мәдениетінде ауызша мұралар ғана емес, жазбаша мәдениет, оның ішінде, жазбаша тарих болғандығы туралы құнды мәліметтер бар екенін ескеру аса маңызды. Осы тұрғыдан алғанда, Мұхаммед Хайдар Дулатидің шығармашылығы – түркілік жазбаша тарихтың нақты дәлелі.

2. Мұхаммед Хайдар Дулатидің өмір жолы оның дүниеге көзқарасын қалыптастырды. Ата-бабасының және түркі жұртының әлемге әйгіленіп, тарихта қалуын қалаған ол антропологиялық зерттеулердің жалпы әдіснамалық-теориялық бағдарларын ресми емес болса да қалыптастыра отырып, тарихилық қағидасына сүйену арқылы жалпы тарихи бейнені анықтап алуды маңызды санады. Оның шығармашылығы мен тұлғалық болмысын қарапайым ғана айғақтар деуге болмайды, олар терең философиялық мазмұнға ие. Дулатидің тарих философиясына ұлттық тарихты зерделеудің концептуалдық негіздері болып саналатын тұлғалық, жүйелілік, ақпараттық-инновациялық, аксиологиялық, креативтік ұстанымдар тән. Сонымен қатар, ол өзі өмір сүрген ортаның талаптары аясында тарихты бейнелеудің рационалды теологиялық мәтін астарларын да пайдаланды.

3. Адамзат дамуының көне дәуірінде, орта ғасырларда және одан кейін де түркі ойшылдары оған өзіндік үлес қосып, оның материалдық мәдениет аймағында ғана емес, руханияттық кеңістігінде де айтарлықтай орын алғандығының тағы бір дәлелі – Мұхаммед Хайдар Дулатидің жалпыадамзаттық этикамен және заманауи рухани құндылықтармен үндес этикалық көзқарастары. Ол өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, түркілік моральдық төлтума категориялар жүйесін қалыптастырды және бұл жүйеде білім мен ақылды ерекше бөліп көрсетті, түркі мәдениетінің философиялық адамгершіліктің және ізгіліктік ерекшеліктерін тән мен рух эстетикасымен үйлестірді. «Тарих-и-Рашиди», «Жаһаннаме» еңбектерінен оның өмір философиясының теологиялық қырлары да жақсы байқалады.

4. Мұхаммед Хайдар Дулатидің туындылары тек мифологемдер мен тарихи деректерге ғана сүйенбейді, оның еңбектерінде іргелі философиялық мәселелелер баяндалады. Дулатидің рационалды пайымдауды адам санасына эмоционалды-экспрессивті әсер ететін поэтикамен үйлестіру түрінде ұсынылған адамның болмысы мен өмірі туралы, әсіресе, өмірмәндік экзистенциалдық толғаныстары еуропалық экзистенциализм өкілдерінің көзқарастарымен кейде үндесетін болса, кей сәттерде оның өзіндік түркілік дүниетаным бойынша құрылған төлтума мазмұны да байқалады. Оның

пікірінше, адам өмірінің жоғары құндылығы – адамның өзінде, оның күдіретті болмысында, өз күшін дамытумен қатар, бойына жақсы қасиеттер жинау арқылы кісілікке жетуде, басқаға жақсылық жасап, парыз бен жауапкершілік ережелерін қастерлеуде. Дулатидің тұжырымынша, өлім аса бір үрейлі немесе әділетсіз емес, ықтиярлы да болып келеді. Өлім қайғылы болғанымен, ол болмай қоймайтын табиғи үдеріс емес, Алланың қалауымен жүзеге асады.

5. Қазіргі заманғы еліміз ұстанып отырған перспективті даму жобалары, атап айтқанда, «Мәңгілік Ел», «Рухани жаңғыру» бағдарламалары, «Ұлы Дала елі» идеологиясы және тағы басқа жобалар өзінің тарихи-әлеуметтік астарымен тарихи тұлғаларымыздың еңбектерін қайта жаңғыртып, өткеніміз арқылы бүгінгі ұрпаққа олардың идеяларын паш етіп, болашаққа бой сермейтін рухани қанаттандыруға, тарихтағы қасіреттер мен әділетсіздіктерді қайталамауға келіп саяды. Аталған даму бағдарламаларын жүзеге асыруға Мұхаммед Хайдар Дулати мұрасы да сүбелі үлесін қоса алады.

6. Бүгінгі таңдағы әлемдік саяси сахнадағы игі құбылыстардың бірі – түркі халықтарының өз руханияттарын қайта жаңғыртуы, оның кейбір тұстарын заманауиландырып, ұмыт болған қырларын саралауы, оны адамзатқа жеткізуі болып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, көне түркі халқына ортақ болған тұлғаларымыздың мұраларын қайтадан сараптап өтудің өзіндік тұтас әдіснамалық-теориялық-тәжірибелік жүйесін қалыптастыру қажет. Сондықтан «өткеннен қабылдау – қазіргі ұрпақтарға паш ету – келешекке жолдау» ұстанымын негізге ала отырып, Мұхаммед Хайдар Дулати туындыларын қайта жаңғыртудың теориялық және тәжірибелік ұстанымдарын ғылыми деңгейде жүйелеу – қазіргі қазақстандық ғалымдар жүзеге асыруы тиіс міндеттердің бірі.

Диссертация нәтижелерінің сыннан өтуі мен мақұлданыуы.

Диссертациялық зерттеу жұмысының нәтижелері бірнеше мақалалар мен материалдарда, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің «Хабаршысында», әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Хабаршысының «Философия, мәдениеттену және саясаттану» сериясында, халықаралық Скопус базасына кіретін «Orscion (Año 35, Regular No.90-2 (2019): 420-433) журналында жарияланды. Бірнеше мақалалар халықаралық ғылыми-теориялық конференциялар жинақтарында жарық көрді.

Мұхаммед Хайдар Дулати мұрасы негізінде түркі өркениетінің мәдени-тарихи құндылықтарын зерттеуге арналған оқу құралы республика жоғары оқу орындарының оқу үдерісінде қолданылуда. (Мырзабеков Ж.Е. «Түркі өркениетінің мәдени-тарихи құндылықтарын зерттеу негіздері». Алматы: Эверо, 2015).

Диссертация әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті философия кафедрасының мәжілісінде (03 шілде, 2020 жыл, хаттама №43), талқылаудан өтіп, қорғауға ұсынылды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы мен көлемі. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, әрқайсысы үш бөлімшеден құралған негізгі үш бөлімнен, қорытындыдан және қолданылған әдебиеттер тізімінен тұрады.